

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης

Κείμενο Εργασίας

**Ο ρόλος των ΜΜΕ στην κοινωνική
κατασκευή της προκατάληψης:
Μια διεπιστημονική ματιά στην
Ελληνική πραγματικότητα**

Λεωνίδας Μακρής

Πολιτικός Επιστήμων, Διδάκτωρ της Σχολής
Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Λονδίνου
(London School of Economics and Political Science)

5

PAPERWORKI

Δεκέμβριος 2016

PAPERWORKINGPAPERWORKINGPAPERW

Πνευματικά δικαιώματα: του Συγγραφέα

Το Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης ουδεμία ευθύνη φέρει για τυχόν παράνομο ή βλαβερό περιεχόμενο των εργασιών που αναρτά στη συγκεκριμένη ιστοθέση ούτε υιοθετεί το ουσιαστικό τους περιεχόμενο.

Σύνοψη: Η λειτουργία των ΜΜΕ και τα μηνύματα που συχνά εκπέμπουν παίζουν σημαντικό ρόλο στην κατασκευή προκαταλήψεων και στην καλλιέργεια αρνητικών στάσεων προς τη διαφορετικότητα. Όπως όμως θα καταδειχθεί, η σύνδεση αυτή δεν είναι ούτε μονοδιάστατη ούτε γραμμική. Η διαδικασία δημιουργίας στερεοτύπων ως αποτέλεσμα της έκθεσης στη μαζική επικοινωνία είναι περίπλοκη και πολυπαραγοντική. Για την καλύτερη κατανόηση της προτείνεται μια διεπιστημονική πρόσεγγιση που συνδυάζει σε ένα εννιαίο πλαίσιο κατανόησης σημαντικά ευρήματα από τις κοινωνικές επιστήμες. Παρότι προτείνονται συγκεκριμένα μέτρα για την εξισορρόπηση της αρνητικής επιρροής των ΜΜΕ -τα οποία ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας όχι μόνο συντηρούν αλλά εμφανώς μεγενθύνουν τις υφιστάμενες προκαταλήψεις- η επιτυχία τους δεν είναι εξασφαλισμένη. Αυτό οφείλεται, όπως θα τονιστεί, στο γεγονός ότι η συμβολή των ΜΜΕ στη δημιουργία και την ενδυνάμωση των προκαταλήψεων είναι έμμεση, μακροχρόνια και συχνά ασκείται μέσω υπόρρητων μηνυμάτων. Η ανάλυση του ρόλου των ελληνικών ΜΜΕ είναι απολύτως απαραίτητο να είναι ενδεδειγμένη και στοχευμένη. Όχι τόσο για λόγους επιστημολογικής εγκυρότητας, όσο γιατί υπάρχει σαφής αναγκή δημιουργίας ενός αξιόπιστου πλαισίου δεοντολογίας μέσα στο οποίο η λειτουργία της μαζικής επικοινωνίας θα αμβλύνει και δε θα επιτείνει -όπως τώρα- τα αρνητικά στερεότυπα για τις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού.

Λέξεις κλειδιά: ΜΜΕ, κοινωνική κατασκευή, προκαταλήψεις, στερεότυπα, ρατσισμός

Ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. και οι επιπτώσεις των μηνυμάτων τους στη δημιουργία προκαταλήψεων, αρνητικών στάσεων και ρατσιστικής συμπεριφοράς προς ευάλωτες κοινωνικές ομάδες έχει διεθνώς μελετηθεί διεξοδικά. Αντίθετα, στη χώρα μας, δεν υπάρχει εξειδικευμένη βιβλιογραφία, η οποία να μελετά εις βάθος τη σύνδεση της λειτουργίας των ελληνικών μέσων με τέτοιου είδους στοχευμένες αντικοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές. Η απουσία σοβαρών ερευνών είναι χαρακτηριστική, παρότι οι προκαταλήψεις απέναντι στη διαφορετικότητα ήταν παραδοσιακά έντονες στον τόπο μας και παρά το ότι η μισαλλοδοξία και η ρατσιστική συμπεριφορά -υποδαυλιζόμενες και από τη βαθιά οικονομική κρίση- έχουν ενισχυθεί τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα.

Ακόμη και στην περίπτωση της διεθνούς βιβλιογραφίας, πάντως, οι περισσότερες προσεγγίσεις είναι μάλλον μονοδιάστατες και δεν λαμβάνουν υπόψη τους ευρήματα και θεωρίες από διαφορετικά γνωστικά πεδία. Ο στόχος του παρόντος κειμένου είναι, λοιπόν, διττός: Αφενός, να αναδείξει την πολυπλοκότητα του υπό μελέτη φαινομένου και το πλήθος των ερευνών και των μεταβλητών που αξίζει τον κόπο να αξιολογήσει κανείς σοβαρά προκειμένου να το κατανοήσει στην ολότητά του. Αφετέρου, να επιχειρήσει τις κατάλληλες αναγωγές στα ελληνικά Μ.Μ.Ε., στη λειτουργία και στην ενεργό και σημαντική -όπως θα ισχυριστώ- συμβολή τους στην κοινωνική κατασκευή και διάχυση των κοινωνικών προκαταλήψεων. Οι δύο πλευρές του διττού αυτού στόχου θα καταβληθεί προσπάθεια να αναδειχθούν μέσω μιας σφαιρικής προσέγγισης και διεπιστημονικής ερμηνείας, η οποία συνδέει πολυεπίπεδα τη μελέτη των κυρίαρχων μηνυμάτων που εκπέμπουν τα Μ.Μ.Ε. με τη δημιουργία προκαταλήψεων, διακρίσεων και τη διαμόρφωση ρατσιστικών στάσεων προς ομάδες συνανθρώπων μας. Και ενώ θα επικεντρωθώ στην περιγραφή και στην ερμηνεία των κομβικών σημείων της σύνδεσης αυτής, η οποία αφορά στη δημιουργία αρνητικών στερεοτύπων και εικόνων, ταυτόχρονα, είναι αναγκαίο να επισημάνω το οριοθετημένο εύρος των προσδοκόμενων συμπερασμάτων.

Εκφεύγει από το πλαίσιο της παρούσας έρευνας η απευθείας σύνδεση του περιεχομένου των μηνυμάτων των Μ.Μ.Ε. και της μετάδοσής τους με την εκδήλωση είτε έμφυλης βίας είτε ρατσιστικής συμπεριφοράς και βίας. Η ερμηνεία τέτοιων βίαιων συμπεριφορών είναι πολυπαραγοντική και σύνθετη και χρήζει περαιτέρω και πλέον εξειδικευμένης μελέτης. Η όποια σύνδεση αναδεικνύεται εδώ, αποτελεί τον πρόδρομο της εκδήλωσης συμπεριφοράς, δηλαδή τη δημιουργία γνώμης, αρνητικού στερεοτύπου και αντίληψης έναντι ευάλωτων κοινωνικών

ομάδων ως αποτέλεσμα της έκθεσης στα μηνύματα των Μ.Μ.Ε. Επί του εδάφους αυτής της εικόνας των στερεοτύπων και των αντιλήψεων ενδέχεται να εδράζεται η στάση και η δυνητική εκδήλωση -με τη συνδρομή πολλών άλλων παραγόντων- ανάλογης ρατσιστικής συμπεριφοράς και βίας.

Μολονότι μόνο ως παραίνεση και όχι ως ενδεδειγμένο σχέδιο λειτουργίας των ΜΜΕ πρέπει να εκληφθούν, στο τελευταίο μέρος της παρούσας εργασίας θα διατυπώσω κάποιες προτάσεις για την ανάσχεση ή, τουλάχιστον, τον περιορισμό της παραπάνω παρατηρούμενης σύνδεσης στην Ελλάδα.

Σταδιακή Εξέλιξη της Έρευνας

Η ιστορία της μελέτης των Μ.Μ.Ε. έχει διατρέξει αρκετές και διαφορετικές φάσεις. Κατά την περίοδο της εκρηκτικής ανάπτυξης της μαζικής επικοινωνίας, αρχής γενομένης από τον μεσοπόλεμο και τη γενικευμένη διείσδυση του ραδιοφώνου, κυριάρχησε η εντύπωση ότι η επιρροή των Μ.Μ.Ε. είναι τεράστια και καθοριστική για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ατόμων. Η παρατήρηση ότι οι ενέργειες και η συμπεριφορά των ανθρώπων πολύ συχνά δεν βασίζονται στην άμεση και βέβαιη γνώση τους αλλά σε εικόνες που διαμορφώνονται με τη συνήθη μεσολάβηση άλλων, έκανε τον Lippmann να δώσει ιδιαίτερη έμφαση στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης από τα μέσα επικοινωνίας και τον Τύπο (Lippmann, 1988). Για την περίοδο μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα Μ.Μ.Ε. θεωρούνταν παντοδύναμα, όχι μόνο για τη διαμόρφωση των αντιλήψεων του κόσμου αλλά και των συνηθειών και της συμπεριφοράς του (Bauer και Bauer, 1960).

Η άποψη αυτή, η οποία στην ανεπιτήδευτη μορφή της έχει σχέση μάλλον με την απουσία μιας στοχευμένης διεπιστημονικής προσέγγισης, αμφισβητήθηκε έντονα ως προς τα υποτιθέμενα ευρήματά της. Έτσι, η χρήση εμπειρικών στοιχείων διαφόρων ερευνών ώθησε τον Klapper να συμπεράνει ότι η μαζική επικοινωνία δεν διαμορφώνει καθοριστικά τη συμπεριφορά των αποδεκτών της αλλά αποτελεί έναν μόνο παράγοντα επιρροής -και μάλιστα περιορισμένης- από τους πολλούς που καθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά (Klapper, 1960). Ερευνητές έδωσαν έμφαση στα ψυχολογικά χαρακτηριστικά (π.χ. Adorno et al, 1950) και στις κοινωνικές συνθήκες

(π.χ. Ball-Rokeach and DeFleur, 1976) των δεκτών, των εκτιθέμενων στην επιρροή των M.M.E. Επίσης, μελέτησαν την προσωπική επιρροή και τον κοινωνικό δυναμισμό συγκεκριμένων ατόμων που φάνηκε να καθοδηγούν την κοινή γνώμη περισσότερο από ό,τι η απευθείας επιρροή των M.M.E. (Lazarfeld et al, 1948, Katz and Lazarfeld, 1955). Αποτέλεσμα αυτών των εμπειρικών κυρίως ερευνών ήταν να αποδοθεί ένας σημαντικά μικρότερης σημασίας ρόλος στα M.M.E. ως προς τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των αποδεκτών της μαζικής επικοινωνίας. Πρόσκαιρα όμως.

Ένα νέο κύμα θεωρητικών προσεγγίσεων -το οποίο ακολούθησε τη μαζική διείσδυση πρώτα της τηλεόρασης και μετά του διαδικτύου στα νοικοκυριά- ανανέωσε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας σχετικά με τον ρόλο που διαδραματίζουν τα μέσα στη διαμόρφωση κοινωνικών στάσεων και συμπεριφορών. Παρότι αναγνωρίστηκε εκ νέου ότι είναι σημαντικός, αυτή τη φορά το μελετητικό ενδιαφέρον δεν εστιάστηκε στις βραχυπρόθεσμες και άμεσες συμπεριφορικού τύπου επιρροές της μαζικής επικοινωνίας (ερέθισμα-αντίδραση) αλλά στις μακροπρόθεσμες και πιο σύνθετες. Από την ανάγκη να διαγνωσθούν συγκεκριμένες ατομικές αντιδράσεις στην έκθεση των M.M.E., το ενδιαφέρον μετατέθηκε και εστιάστηκε στη συλλογική διαμόρφωση κοινωνικού κλίματος, δομών αντίληψης και πολιτισμικών μοντέλων ως αποτέλεσμα της λειτουργίας της μαζικής επικοινωνίας. Η σημασία της επιρροής των μέσων αναδείχθηκε και πάλι, μολονότι αυτή τη φορά στο επίκεντρο των ερευνών τέθηκαν οι μορφές μιντιακής οργάνωσης και η μεθοδολογία της διαμόρφωσης των μιντιακών μηνυμάτων που επιτυγχάνουν να ασκήσουν κυρίαρχη επίδραση στην κοινωνία συνολικά (Noelle-Neumann, 1973).

Πολυπαραγοντικότητα Κοινωνικών Προκαταλήψεων και Στάσεων: Ανάγκη Διεπιστημονικής Προσέγγισης

Παρατηρείται ότι στις νεότερες προσεγγίσεις εμφανίζεται σταδιακή μετακίνηση από τις απλοϊκές διαπιστώσεις αυστηρού καθορισμού της συμπεριφοράς των ανθρώπων από τα MME, από ένα είδος, δηλαδή, μιμητισμού ή ‘copycat effect’ (Coleman, 2004) σε πιο περίπλοκα σχήματα επιρροής. Όταν, μάλιστα, όπως στην προκειμένη περίπτωση, πραγματευόμαστε φαινόμενα αρκετά σύνθετα -όπως ο ρατσισμός και οι διακρίσεις εις βάρος συνανθρώπων μας- η

μελέτη της επιρροής των μέσων οφείλει, κατά τη γνώμη μου, να επικεντρώνεται στις έμμεσες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις τους και, συγχρόνως, να είναι διεπιστημονική.

Θεωρώ εξαιρετικά ενδιαφέρουσα την ψυχοδυναμική προσέγγιση της ερμηνείας αρνητικών στερεοτύπων για τους κάθε λογής περιθωριοποιημένους ή τις κάθε λογής μειονότητες. Τις μειονότητες τις κατηγοριοποιούμε συχνά ως διαφορετική ‘εξωομάδα’, σε αντίθεση με την πιο ομοιογενή πλειονότητα, με την οποία ευκολότερα ταυτιζόμαστε και αποτελεί την ‘εσωομάδα’ (Tajfel, 1974). Πιο συγκεκριμένα, ένα μέρος της ψυχοδυναμικής προσέγγισης χρησιμοποιεί τη θεωρία του ‘αποδιοπομπαίου τράγου’, που προσπαθεί να εξηγήσει γιατί υπάρχουν προκαταλήψεις και γιατί εκδηλώνονται ρατσιστικά φαινόμενα (Hogg and Vaughan, 2014). Οι βίαιες ορμές και τα ένστικτα των ανθρώπων καταπιέζονται αλλά δεν εξαλείφονται μέσω της κοινωνικοποίησης¹. Περιμένουν να ελευθερωθούν και να εκτονωθούν όταν τους δοθεί ευκαιρία να ξεσπάσουν επάνω σε κάποιους αδύναμους, οι οποίοι δεν έχουν τη δυνατότητα να αντιδράσουν. Οι κοινωνικές ομάδες που υφίστανται διακρίσεις και ρατσιστική συμπεριφορά είναι συνήθως τέτοιες ευάλωτες ομάδες. Εάν, βεβαίως, τα Μ.Μ.Ε. παρουσιάζουν συστηματικά τις μειονότητες ως παρανομούσες εξωομάδες, π.χ. ως ‘λαθρομετανάστες’, γίνεται κατανοητό ότι τις στοχοποιούν.

Η θεωρία καθίσταται περισσότερο ενδιαφέρουσα για την ελληνική πραγματικότητα, διότι, όπως αναφέρει ο E.D.Hammer, σε συνθήκες οικονομικής κρίσης τα φαινόμενα ρατσισμού εντείνονται και το μένος του ματαιωμένου ανέργου ή του κακοπληρωμένου εργάτη ενδέχεται - υπό προϋποθέσεις- να εκτονωθεί βιαίως επί των ανυπεράσπιστων μειονοτήτων (Hammer, 2007). Στη βάση της, όμως, η ψυχοδυναμική αυτή θεωρία, ενώ αναφέρεται στις κοινωνικές διεργασίες, οι οποίες οδηγούν σε στοχοποίηση, συνεχίζει να εμπεριέχει στοιχεία προσωπικότητας και να λαμβάνει υπόψη της ψυχολογικούς παράγοντες (Hogg & Vaughan, 2014). Παράγοντες, οι οποίοι διαδραματίζουν, κατά τη γνώμη μου, πολύ σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση ρατσιστικών συμπεριφορών και κατάφορων διακρίσεων σε βάρος ευάλωτων και ανυπεράσπιστων ατόμων.

Όμως, η παρούσα ερμηνευτική οπτική μου, που αναφέρεται στη σύνδεση του περιεχομένου των Μ.Μ.Ε. με την εκδήλωση προκαταλήψεων και ρατσισμού, ενσωματώνει και άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις. Προσεγγίσεις, όπως αυτή μιας ευρείας κοινωνιοπολιτισμικής

¹ Όπως ανέφερα, παρότι εδώ, αλλά και σε κάποια ακόμη σημεία του υπόλοιπου κειμένου, αναφέρομαι στην εκδήλωση βίας, δεν επιδιώκω με κανέναν τρόπο να συνδέσω άμεσα τη μετάδοση των μηνυμάτων της μαζικής επικοινωνίας με απευθείας εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς. Για την εκδήλωσή της πρέπει να συντρέχουν και αρκετοί άλλοι παράγοντες, η ύπαρξη των οποίων είναι ανεξάρτητη από την επιρροή των Μ.Μ.Ε.

θεώρησης, η οποία εστιάζει στην κοινωνία και στην ιστορική της φάση και εξετάζει τη διαμόρφωση και μεταβίβαση των στερεοτύπων σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό περιβάλλον (Hantzi, 1997). Η προσέγγιση αυτή δεν αποδίδει σημασία μόνο στην εκ μέρους των ατόμων άμεση και αδιαμεσολάβητη παρατήρηση των διαφορών των κοινωνικών ομάδων. Προσδίδει έμφαση στις διαδικασίες κοινωνικής μάθησης και στη δημιουργία στερεοτύπων μέσω της έκθεσης στα Μ.Μ.Ε., στην οικογένεια, σε ομάδες συνομηλίκων και στο σχολείο (Leyens et al, 1994).

Η εκπαιδευτική διαδικασία, πάντως, στην Ελλάδα συνεχίζει να εμφορείται από εθνικοθησκευτικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις. Η αλυσιτελής προσπάθεια για τη σαφή διάκριση κράτους και εκκλησίας υποσκάπτει την πραγματική κατάκτηση ισονομίας και ισοπολιτείας για αλλοεθνείς και αλλόθρησκους Έλληνες πολίτες και μετανάστες (Zachos, 2009). Συμβάλλει σε ένα γενικευμένο αλλά στρεβλό υπόβαθρο κοινωνικής μάθησης, το οποίο τα Μ.Μ.Ε. στοχεύουν με τη σειρά τους να επιβεβαιώσουν συνήθως για λόγους προσέλκυσης ακροατηρίου, και άρα διαφημιστικών εσόδων, σε συνθήκες ενός έντονα ανταγωνιστικού περιβάλλοντος (Μαυρογένης, 2008).

Η κοινωνική αυτή μάθηση έχει επιπρόσθετη σημασία, όταν εστιάζει στους ρόλους που επιτελούν τα μέλη ενός στερεοτυποποιημένου κοινωνικού υποσυνόλου, π.χ. των ομοφυλοφίλων ή των μεταναστών. Αν δεν είχαμε αποκτήσει ιδιαίτερη επαφή με τα μέλη μιας υποομάδας, όπως λόγου χάριν με τους Αλβανούς στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90, οι συμπεριφορές που θα προσείλκυαν την προσοχή μας, θα ήταν αυτές που μετέδιδαν τα δημοφιλή Μ.Μ.Ε. της εποχής. Δηλαδή, θα υπήρχε ο κίνδυνος να κατηγοριοποιήσουμε την ομάδα με τη συγκεκριμένη εθνοτική προέλευση ως παραβατική και αποτελούμενη από κακοποιά στοιχεία, εφ' όσον με αυτά τα χαρακτηριστικά τους περιέγραφαν, σε μεγάλο βαθμό, τα ελληνικά μέσα (Eagly and Diekman, 2012).

Το ίδιο θα ήταν δυνατό να ισχύει τα τελευταία χρόνια με την κοινή γνώμη άλλων ευρωπαϊκών λαών, οι οποίοι εκτίθενται στις στερεοτυπικές αναφορές των δικών τους Μ.Μ.Ε. για τους Έλληνες. Εδώ βρίσκεται η εξήγηση για το ότι, αρκετά συχνά την τελευταία περίοδο, οι πολίτες της χώρας μας παρουσιάζονται συλλήβδην ως κλέφτες, τεμπέληδες και φοροφυγάδες (Hantzi, 1997).

Σ' αυτό το σημείο, βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε τη χρήσιμη συμβολή της κοινωνικής ψυχολογίας στην κατανόηση του φαινομένου. Οι περιορισμοί που θέτουν οι κοινωνικές και οικονομικές δομές της κάθε κοινωνίας στη διαμόρφωση των αντιλήψεων είναι πραγματικοί και συγκεκριμένοι. Οι οικονομικοί μετανάστες συχνά εργάζονται σε θέσεις που απευθύνονται σε ανθρώπους με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Ως συνέπεια αυτού του γεγονότος, πολύ συχνά, τα αρνητικά στερότυπα που τους συνοδεύουν σχετίζονται με το γεγονός ότι τους συναντούμε σε ρόλους χαμηλού κοινωνικού κύρους. Οι περισσότεροι άνθρωποι έχουμε την τάση να αποδίδουμε τα χαρακτηριστικά των ρόλων στα άτομα που επιτελούν τους ρόλους αυτούς (Hantzi, 1997).

Επιστρέφοντας, όμως, στη μελέτη της επιρροής των Μ.Μ.Ε. στην ενδεχόμενη δημιουργία προκαταλήψεων και ρατσιστικών συμπεριφορών, έχει σημασία να υπογραμμίσουμε τη διεπιστημονικότητα και την ευρύτητα του μοντέλου ανάλυσης που αξίζει να προκρίνουμε. Σε κάτι παρόμοιο αναφέρονται οι Gamson και Modigliani, όταν προσεγγίζουν την επιρροή των Μ.Μ.Ε. ως μέρος μιας διαδικασίας 'κοινωνικού κονστρουκτιβισμού' (Gamson and Modigliani, 1989). Υποστηρίζουν, δηλαδή, ότι η πιο σημαντική επιρροή των μέσων είναι η νοηματική κατασκευή μέσω επαναλαμβανόμενων στερεοτυπικών ερεθισμάτων που απευθύνονται στους δέκτες. Το αν οι τελευταίοι τα υιοθετήσουν άκριτα ή όχι, αποτελεί μέρος μιας πιο σύνθετης διαδικασίας. Μιας διαμεσολάβησης, στην οποία εμπλέκονται και πολλοί άλλοι παράγοντες, όπως η ψυχολογική κατάσταση του ατόμου, που προανέφερα, οι προσωπικές στάσεις του για τον κόσμο και τους συνανθρώπους του, το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον του, η εκπαίδευσή του καθώς και οι σχετικοί κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί.

Αυτή η σύνθετη διαδικασία εξηγεί και το γεγονός ότι αν και τα ελληνικά Μ.Μ.Ε. εξέπεμπαν -και σε κάποιο βαθμό συνεχίζουν να εκπέμπουν- μηνύματα που εμπεριέχουν πλήθος προκαταλήψεων και αρνητικών στερεοτύπων για τις μειονότητες και εν γένει για τη διαφορετικότητα, αυτό δεν μεταφράζεται αυτομάτως σε εκδήλωση γενικευμένης ρατσιστικής συμπεριφοράς. Τα Μ.Μ.Ε. -και τα σύγχρονα αλλά και τα παραδοσιακά- συμβάλλουν σαφώς στη διάχυση εθνικιστικού λόγου και δεν υπηρετούν την κατανόηση και τον σεβασμό της ετερότητας και της διαφορετικότητας. «Συχνά στα [ελληνικά] Μ.Μ.Ε. γίνεται μια υπερπροβολή τόσο της εθνικότητας ή της θρησκείας του δράστη ενός εγκλήματος όσο και του βαθιά λαϊκιστικού,

‘οργισμένου’ και βίαιου λόγου...ο οποίος είναι εμποτισμένος με φυλετικό μίσος» (Γαζάκης, Συρρή και Τάκης, 2014, σελ. 36)².

Και ενώ η διάχυση των ρατσιστικών τάσεων και συμπεριφορών είναι έκδηλη τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, αυτό δεν σημαίνει ότι αυτομάτως ζούμε στην πιο ρατσιστική και πιο βίαιη χώρα του κόσμου. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η πρόσληψη αρνητικών στερεοτύπων και πληροφορίας, ακόμη και όταν είναι γενικευμένη, όπως συχνά συμβαίνει στα ελληνικά Μ.Μ.Ε., δεν προκαλεί απαραίτητως και αλλαγή προσωπικών και κοινωνικών στάσεων. Όπως, επίσης, ακόμη και στην περίπτωση που προκαλεί αλλαγή στάσεων, αυτό δεν σημαίνει ότι θα προκαλέσει και αλλαγή στην εκδήλωση συμπεριφοράς (Trenaman and McQuail, 1961).

Η εκδήλωση του φαινομένου του ρατσισμού και των διακρίσεων είναι, όπως συνάγεται και από τα παραπάνω, πολυπαραγοντικό θέμα. Εξαρτάται από πολλές και αλληλοεπιδρώσες μεταξύ τους μεταβλητές ψυχοκοινωνικής, εκπαιδευτικής, θεσμικής και πολιτισμικής προέλευσης. Ίσως αυτό να ερμηνεύει και την αμφιθυμία της ελληνικής κοινής γνώμης σε σχέση με την έλευση των προσφύγων στη χώρα μας. Οι Έλληνες εμφανίζονται στις πρώτες θέσεις μεταξύ των λαών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που θεωρούν ότι οι πρόσφυγες δεν έχουν να προσφέρουν κάτι θετικό στη χώρα τους αλλά, ταυτόχρονα, συγκαταλέγονται και μεταξύ των πρώτων που είναι διατεθειμένοι να τους προσφέρουν βοήθεια! (Pew Research Center, 2016; ΔιαΝΕΟσις, 2016; Amnesty International, 2016).

Παρότι το φαινόμενο είναι σύνθετο, τα Μ.Μ.Ε. μπορούν όντως να ευνοήσουν ή και να επιτείνουν την εκδήλωση ρατσιστικών φαινομένων και διακρίσεων. Το πρώτο βήμα για να συμβεί κάτι τέτοιο είναι η διάδοση αρνητικών στερεοτύπων για συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων. Μέσα στο πλαίσιο του σύνθετου μοντέλου που προκρίνω και το οποίο συνδέει τα Μ.Μ.Ε. με μια διαπραγματεύσιμη από το άτομο και τον περίγυρό του διαδικασία κατασκευής στερεοτυπικών εικόνων, εστιάζω σε θεωρητικές προσεγγίσεις που υπογραμμίζουν τη σχέση των

² Αυτά προβάλλονται στην Ελλάδα, μολονότι υπάρχει θεωρητικά ένας κώδικας δεοντολογίας, ο οποίος, ενώ διαφυλάσσει την ελευθερία του λόγου, προστατεύει ταυτόχρονα τους ανθρώπους από εις βάρος τους διακρίσεις «βάσει του φύλου, της φυλής, της εθνικότητας, της γλώσσας, της θρησκείας, της ιδεολογίας, της ηλικίας, της ασθένειας ή αναπηρίας, του γενετήσιου προσανατολισμού ή του επαγγέλματος». Ο νόμος απαγορεύει την προβολή «μειωτικών, ρατσιστικών, ξενοφοβικών ή σεξιστικών μηνυμάτων και χαρακτηρισμών καθώς και μισαλλόδοξων θέσεων» και απαγορεύει «να θίγονται εθνοτικές και θρησκευτικές μειονότητες και άλλες ευάλωτες ή ανίσχυρες πληθυσμιακές ομάδες» (π.δ. 77/2003). Το υπεύθυνο για την τήρηση του νόμου Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) πρέπει καταρχάς να λειτουργήσει και στη συνέχεια να έχει την ευχέρεια και την αποφασιστικότητα να επιβάλει τα αναγκαία πρόστιμα σε όποια Μ.Μ.Ε. παραβιάζουν τον νόμο.

μέσων επικοινωνίας με κάποιου είδους κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας ή με την κατευθυνόμενη από αυτά ερμηνεία της.

Εμμεση και Μακροπρόθεσμη Άσκηση Επιρροής

Μια παρόμοια με την παραπάνω σύνθετη διαδικασία κοινωνικής μάθησης, που αφορά στην εικόνα των μεταναστών, παράλληλα με την έκθεση στα Μ.Μ.Ε., συνεισφέρει και στη δημιουργία της στρεβλής άποψης πολλών ανθρώπων για τους ρόλους των δύο φύλων καθώς και στη δημιουργία σεξιστικών προκαταλήψεων κατά των γυναικών ή των ομοφυλοφίλων (Eagly, 2005; Eagly et al, 2011). Είναι αποδεδειγμένο ότι τα Μ.Μ.Ε. -και ιδιαίτερα τα ελληνικά- προέβαλαν και προβάλλουν με υποτιμητικό, σε γενικές γραμμές, τρόπο τις κάθε λογής μειονοτικές ομάδες και τις γυναίκες. Ο τυπικός ρόλος που προωθούν τα Μ.Μ.Ε. για τη γυναίκα είναι αυτός της εξαρτημένης από τον άνδρα, αν όχι του υποχειρίου του. Παρουσιάζεται συχνά ως ιεραρχικά κατώτερη του στην εργασία της. Ακόμη και στην περίπτωση που τα καταφέρνει να ανέλθει κοινωνικά και επαγγελματικά, η γυναίκα παρουσιάζεται συχνά ως να το επιτυγχάνει χρησιμοποιώντας τεχνάσματα ή την εμφάνισή και τη σεξουαλικότητα της (Gerbner et al, 1986).

Πολύ έντονο, ειδικά στην Ελλάδα, είναι το φαινόμενο να ‘χρεώνεται’ -μέσω διαφημίσεων, σίριαλ και ταινιών- σχεδόν αποκλειστικά στη γυναίκα ο ρόλος της ανατροφής των παιδιών και της καθαριότητας του σπιτιού. Ταυτόχρονα, ο άνδρας παρουσιάζεται ως ο ‘στυλοβάτης’ της κοινωνίας, που χάρη στον δυναμισμό του κυριαρχεί στα περισσότερα πεδία κοινωνικής και επαγγελματικής δράσης. Το επικίνδυνο, όμως, είναι ότι τα Μ.Μ.Ε. με τις υποτιμητικές για τη γυναίκα αναπαραστάσεις και αναφορές, εμμέσως τις παρουσιάζουν συχνά ως σεξουαλικά και πειθήνια όργανα των ανδρών, προωθώντας με αυτό τον τρόπο εικόνες και αξίες που είναι πιθανό, δυνητικά, να ενθαρρύνουν την έμφυλη βία (European Parliament Study, 2013). Παρόμοιο ρόλο στην αναπαραγωγή αρνητικών στερεοτύπων και στη σχέση εξάρτησης των γυναικών από τους άντρες παίζουν ενίοτε στην Ελλάδα και τα έντυπα μέσα (Konstantinidou, 2007).

Είναι σημαντικό σ’ αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι η βελτίωση της αναπαράστασης των έμφυλων ρόλων είναι δυνατόν να συμβάλει στη μείωση της έμφυλης βίας (Boyle, 2005).

Από αυτό και μόνο κατανοούμε τη σημασία που έχει το είδος και ο τρόπος της αναπαράστασης των διάφορων κοινωνικών ομάδων στα μέσα. Παρότι υπάρχουν και περισσότερο αισιόδοξες απόψεις για τη στερεοτυπική αναπαράσταση των γυναικών από τα Μ.Μ.Ε., οι οποίες ισχυρίζονται ότι τα πράγματα έχουν βελτιωθεί σε σχέση με το παρελθόν (Gauntlett, 2008), οι έμφυλες ανισότητες επιμένουν να κυριαρχούν στα Μ.Μ.Ε., χωρίς βέβαια τα ελληνικά να αποτελούν εξαίρεση (Περιοδικό του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας 'Ο Αγώνας της Γυναίκας', τεύχος 91, 2014).

Πόσο, όμως, το γεγονός αυτό προάγει ή συντηρεί την έμφυλη βία; Όπως και στην περίπτωση της δυνητικής μας στάσης έναντι των παρουσιαζόμενων ως 'κακών' ξένων ή μεταναστών, κατ' αναλογία ισχύει ότι όσο περισσότερο εκτιθέμεθα στην επιρροή των Μ.Μ.Ε., τόσο το χειρότερο. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι, όσο περισσότερο χρόνο μένουμε εκτεθειμένοι σε τηλεοπτικά ή διαδικτυακά ερεθίσματα που μας φέρνουν σε επαφή με μια επίπλαστη και αρνητική εικόνα για τον 'άλλο' και την ετερότητα, τόσο πιο πιθανό είναι αυτή η έκθεση να επηρεάσει μακροχρόνια τη στάση και τη συμπεριφορά μας. Αυτή είναι και η διαφορά μεταξύ του φανατικού με το περιστασιακό κοινό των Μ.Μ.Ε. (Gerbner et al, 1986)³. Οι φανατικοί ακροατές και θεατές των Μ.Μ.Ε. -ανεξάρτητα από προσωπικά βιώματα και αντιστάσεις- δέχονται από αυτά έναν τεράστιο όγκο πληροφοριών. Η διαρκής επαφή τους με έναν επίπλαστο μιντιακό κόσμο τούς επηρεάζει μακροπρόθεσμα περισσότερο από ό,τι το περιστασιακό κοινό των Μ.Μ.Ε. Όταν κάποιος εκτίθεται καθημερινά και συστηματικά σε αρνητικές στερεότυπες εικόνες για τους 'κακούς ξένους', αυτό είναι πιθανό να επηρεάσει την αντίληψή του γι' αυτούς. Να παγιώσει μια αρνητική γνώμη απέναντί τους.

Όχι τυχαία, οι Έλληνες έχουν ενστερνισθεί αρνητικά στερεότυπα και γνώμη για αρκετές ομάδες μεταναστών και ξένων, ιδιαίτερα για τους Αλβανούς, τους Τούρκους και γενικά τους μουσουλμάνους. Αυτό δεν οφείλεται μόνο σε ιστορικούς λόγους αλλά και στο γεγονός ότι τα ελληνικά Μ.Μ.Ε. καλλιεργούν αυτές τις ιδέες και τις επιτείνουν είτε μέσω προβολής εθνικιστικών στερεοτύπων είτε μέσω υπερβολικής προβολής παράνομων δραστηριοτήτων εκ μέρους των ξένων. Αυτό αποτελούσε μια πάγια πρακτική τη δεκαετία του 1990 και του 2000,

³ Στο σημείο αυτό χρειάζεται προσοχή ώστε να μην αποδοθούν αβίαστα και αποκλειστικά στον χρόνο έκθεσης στα ΜΜΕ η δημιουργία προκαταλήψεων ή η εκδήλωση σεξιστικής ή ρατσιστικής συμπεριφοράς. Όπως αναφέραμε παραπάνω, υπάρχει μεγάλη απόσταση μεταξύ της πρόσληψης στερεοτυπικών εικόνων, της διαμόρφωσης στάσεων και της εκδήλωσης συμπεριφοράς, η οποία μπορεί να εξαρτάται κατά βάση και από άλλους παράγοντες, π.χ. ψυχολογικούς. Μήπως αυτός ή αυτή που αναλώνει καθημερινά τον χρόνο του/της στο διαδίκτυο ή στην τηλεόραση, παρουσιάζει μια προϋπάρχουσα ψυχοπαθολογία, η οποία συνιστά πρωτεύοντα λόγο στη διαμόρφωση στάσης και εκδήλωσης συμπεριφοράς;

ιδιαίτερα όσον αφορά τους Αλβανούς (Lazaridis et al, 1999 & 2002). Και αυτή η πρακτική δεν οδήγησε μόνο στη δημιουργία και στην παγιοποίηση του στερεοτύπου των ‘επικίνδυνων Αλβανών’ αλλά και στην περιθωριοποίηση των Αλβανών μεταναστών και στον αποκλεισμό τους από διάφορες εκφάνσεις της ελληνικής κοινωνικής ζωής (Kiriianos et al, 2003). Η επιφυλακτικότητα, πάντως, με την οποία οφείλουμε να αντιμετωπίζουμε τη διατύπωση γενικευμένων επιπτώσεων της έκθεσης στα Μ.Μ.Ε. είναι δεδομένη. Αιτιολογείται δε, για άλλη μια φορά, από την πολυπαραγοντικότητα των αιτίων που διαμορφώνουν το είδος της υπό μελέτη αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Αυτό ενδεχομένως εξηγεί και το γεγονός ότι πολλοί Έλληνες έχουν εξαιρετικά θετική άποψη για μετανάστες τους οποίους γνωρίζουν προσωπικά (Kiriianos et al, 2003).

Παρόλα αυτά, η συστηματική προβολή αρνητικών εικόνων για συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων οδηγεί πιθανότατα στον στιγματισμό τους, όπως αποδεικνύει η διαρκής προβολή αρνητικών εικόνων για τους αφροαμερικανούς στις ΗΠΑ (Fiske, 1996). Ο στιγματισμός αυτός, είναι δυνατόν -όταν συντρέχουν και άλλες ψυχολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις- να διευκολύνει ή να επιτείνει ακόμη και την εκδήλωση ρατσιστικής βίας, γεγονός, άλλωστε, το οποίο διαπιστώνουμε να συμβαίνει συχνά στις ΗΠΑ. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται μέσω της θεωρίας ‘priming’. Η γνωστική ψυχολογία και η θεωρία της κοινωνικής μάθησης είναι τα εργαλεία που χρησιμοποιεί η συγκεκριμένη θεωρία για να ερμηνεύσει το πώς ένα βίαιο υπόβαθρο, αρνητικά συναισθήματα, στάσεις και επιθετικοί χαρακτηρισμοί που αποδίδονται συστηματικά από τα Μ.Μ.Ε. εναντίον των ίδιων κοινωνικών ομάδων, είναι σε θέση να ενεργοποιήσουν βίαιες συμπεριφορές (Bushman, 1998).

Τα Μ.Μ.Ε. έχουν πολλούς τρόπους να ‘κατασκευάζουν’ μιαν εικονική πραγματικότητα, γεμάτη με αντιθετικά σχήματα ‘καλών’ και ‘κακών’ και να δημιουργούν ή και να αναπαράγουν κοινωνικές προκαταλήψεις. Έχουν τη δυνατότητα να το επιτύχουν και με πιο έμμεσους και ανεπαίσθητους τρόπους από το να μας παρουσιάζουν απλοϊκές αναπαραστάσεις μανιχαϊστικού τύπου. Εκτός από την επίπτωση των εμφατικών αναφορών (Priming Effect) των Μ.Μ.Ε., που περιέγραψα παραπάνω, συχνό φαινόμενο είναι η λεγόμενη ‘πλαισίωση’ (Framing) των καταγεγραμμένων γεγονότων καθώς και ο καθορισμός της ατζέντας των ειδήσεων (Agenda-Setting Effect). Τα μέσα δεν αντανakλούν την πραγματικότητα. Ακολουθούν μια συγκεκριμένη ιεράρχηση των θεμάτων της καθημερινότητας και καθορίζουν την ‘ημερήσια διάταξή τους’ όχι

εική και ως έτυχε αλλά πληρώντας κάποια κριτήρια. Οι ειδήσεις των μέσων περιγράφουν την πραγματικότητα με τέτοιο τρόπο ώστε ο αποδέκτης να εξωθείται προς μια συγκεκριμένη ερμηνεία της. Το 'πλαίσιο' (frame) μέσα στο οποίο προβάλλεται η είδηση εκμαιεύει την κατανόηση της είδησης και, εν τέλει, της πραγματικότητας (Shah et al, 2009). Κατά τη γνώμη μου, όλες αυτές οι λειτουργίες των M.M.E. (Priming, Framing, Agenda-Setting) αποτελούν πτυχές ενός ενιαίου αλλά πολύμορφου και σύνθετου φαινομένου επιρροής των μέσων (Weaver, 2007). Συναπαρτίζουν την έμπρακτη δυνατότητα τους για μια έμμεση κατασκευή και καλλιέργεια προκαταλήψεων και διακρίσεων. Γι' αυτό και θεωρώ -και ως τέτοιες τις αναλύω εδώ- ότι οι λειτουργίες αυτές μπορούν να εκληφθούν ως πτυχές απλώς μιας ευρύτερης θεώρησης του ρόλου των M.M.E.

Γιατί, όμως, τα M.M.E. στην επιλογή των θεμάτων τους και στην 'πλαίσίωση' των ειδήσεών τους είθισται να μεροληπτούν υπέρ μιας κυρίαρχης πλειονότητας ή της εσωομάδας και να στρέφονται εις βάρος των μειονοτήτων, της διαφορετικότητας και των εξωομάδων εν γένει; Τι απάντηση δίνει η παρούσα σύνθετη και διεπιστημονική θεώρηση για τον ρόλο των M.M.E. στη δημιουργία προκαταλήψεων;

Η ανα-κατασκευή της πραγματικότητας συντελείται μεροληπτικά, όχι γιατί απλώς τα M.M.E. είθισται να επιβεβαιώνουν τα υφιστάμενα κοινωνικά στερεότυπα και τις αντιθέσεις εσωομάδας-εξωομάδας προκειμένου να επιτύχουν να είναι αρεστά. Οφείλουμε σαφώς να υπογραμμίσουμε την επιδίωξη του κέρδους σε μίαν ανταγωνιστική αγορά και ό,τι αυτό συνεπάγεται. Τα εταιρικά συμφέροντα δημιουργούν δημοσιογραφικές πρακτικές, θεσμικές συνήθειες και επαγγελματικά ιδεολογήματα. Η προνομιούχος πρόσβαση στα M.M.E. θεσμών και ανθρώπων με επιρροή είναι δεδομένη. Η κυρίαρχη επίδραση του εκάστοτε εθνικού φρονήματος και των συμφερόντων που το ακολουθούν, επίσης. Η επιδίωξη του κέρδους επιτάσσει τη δημοσιογραφική έμφαση σε αρνητικά και δραματοποιημένα γεγονότα δοσμένα υπό την οπτική μιας μεσαίας κυρίαρχης τάξης, η οποία έχει την τάση να τα υιοθετεί μάλλον άκριτα (Robinson and Levy, 1986; Graber, 1984). Τα μέσα 'πωλούν' ευκολότερα -και άρα με μεγαλύτερο διαφημιστικό όφελος- αρνητικά γεγονότα, και ειδικά αναπαραστάσεις ή ειδήσεις που αφορούν τον 'άλλον', τον διαφορετικό. Αυτές αποτυπώνονται πιο εύκολα στη μνήμη του κοινού (Rothbart, 1981). Όλα αυτά διευκολύνουν την κατανάλωση του 'προϊόντος'.

Επίσης, πολύ μεγάλη σημασία έχει το γεγονός ότι οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι -ειδικά στην Ελλάδα- είναι μέλη της κυρίαρχης εσωομάδας και, άρα, ερμηνεύουν συχνά τη διαφορετικότητα ως κάτι απόκοσμο και ξένο. Επιπρόσθετα, οι περισσότερες μειονότητες προέρχονται κυρίως από την εργατική τάξη, έχουν μικρότερη συμμετοχή σε ισχυρούς θεσμούς και μειωμένη πολιτική επιρροή. Η έλλειψη αντιπροσώπευσης των μειονοτήτων στις τάξεις των δημοσιογράφων είναι έκδηλη και αποτυπώνεται ως άγνοια και προκατάληψη για τον ‘άλλο’ στις σχετικές δημοσιογραφικές προσεγγίσεις. Όλα τα παραπάνω δημιουργούν ένα περίπλοκο, ιδεολογικά φορτισμένο υπόστρωμα, που ενδυναμώνει τα κυρίαρχα ιδεολογήματα (Hall et al, 1980), εθνικά και φυλετικά, και επιτείνει την αρνητική, από την πλευρά των μέσων, κάλυψη γεγονότων και ειδήσεων που αφορούν σε μειονότητες και σε κάθε λογής ξένους (van Dijk, 1989).

Είναι ενδιαφέρουσα η διαχρονική κάλυψη από τα ελληνικά Μ.Μ.Ε. της φάσης του Κυπριακού Ζητήματος που οδήγησε στην τουρκική κατοχή, η απαρχή της οποίας παγίως αποσυνδέεται από το προερχόμενο εξ Ελλάδος πραξικόπημα κατά του Μακαρίου. Το εθνικό αφήγημα στην κυρίαρχη μορφή του αδυνατεί να ανεχτεί σκιές που θα μπορούσαν να προκαλέσουν σύγχυση ως προς την πρόσληψη της απλοϊκής εικόνας των ‘καλών’, σε κάθε περίπτωση, Ελλήνων και των στερεοτυπικά ‘κακών’ Τούρκων. Το ίδιο ισχύει και για την κάλυψη της κρίσης των Ιμίων από τα ελληνικά Μ.Μ.Ε. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτή είναι η ανάδειξη, από ελληνικό κανάλι, του κατά τα άλλα ασήμαντου συμβάντος της προσάραξης ενός τουρκικού πλοίου στα αβαθή ύδατα των Ιμίων σε ‘ψευδογεγονός’ ή, στην καλύτερη περίπτωση, σε media-event, δηλαδή σε ‘είδηση’ που δεν θα υπήρχε καν, αν δεν εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των Μ.Μ.Ε. (Boorstin, 1962; Funkhouser and Shaw, 1990). Το πρόβλημα στην προκειμένη περίπτωση, βέβαια, είναι ότι η ζέση και το κίνητρο για αύξηση της τηλεθέασης, την οποία ακολούθησε η σταδιακή εμπλοκή όλων σχεδόν των ελληνικών και τουρκικών μέσων, οδήγησε σε εθνικιστικό παροξυσμό και παρ’ ολίγον σε γενικευμένη πολεμική σύγκρουση (Μαυρογένης, 2008).

Προτάσεις για την Εξισορρόπηση της Επιρροής των Μ.Μ.Ε.: Στόχοι, Αντιδράσεις και Περιορισμοί

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω καθώς και την υπαρκτή σύνδεση της επιρροής των Μ.Μ.Ε. με τη διαμόρφωση στάσεων, αντιλήψεων και προκαταλήψεων εις βάρος των γυναικών, των μειονοτικών ομάδων, των ξένων και οιοδήποτε φαίνεται να παρεκκλίνει από τα κοινωνικά και εθνικά πρότυπα, εγείρεται το ερώτημα αν και τι είδους περιορισμοί δέον να τίθενται στα μηνύματα που εκπέμπουν τα μέσα. Το ερώτημα αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον, διότι γνωρίζουμε πως -όταν συντρέχουν και αρκετές άλλες προϋποθέσεις- η επιρροή των μέσων μπορεί να συντείνει στην εμφάνιση έμφυλης και ρατσιστικής βίας. Στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες και δημοκρατίες, υφίσταται ένα κατάλληλο νομικό πλέγμα που ρυθμίζει τη λειτουργία των μέσων και αποσκοπεί στο να τα αποτρέψει από τη διάδοση αρνητικών εικόνων και στάσεων απέναντι σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες και ανθρώπους. Αυτό ισχύει και στην Ελλάδα, τουλάχιστον για το ραδιόφωνο και την τηλεόραση⁴. Εκτός από τα επιμέρους προβλήματα με τη σύσταση και τη λειτουργία των αρμόδιων ανεξάρτητων ελεγκτικών αρχών στην Ελλάδα, το βασικό πρόσκομμα -που ακυρώνει την ισχύ της προβλεπόμενης από το νομοθετικό πλαίσιο ρύθμισης- είναι η αδυναμία να εφαρμοστεί ο νόμος στην πράξη. Αυτό εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τη γενικά αρνητική παρουσίαση της εικόνας των μεταναστών στη χώρα αλλά και την ειδησεογραφική κάλυψη της πρόσφατης προσφυγικής κρίσης, όπου τα δικαιώματα των ανθρώπων που αναζητούσαν καταφύγιο, αποσιωπούσαν σε μεγάλο βαθμό, ενώ οι ίδιοι παρουσιάζονταν συνήθως ως επικίνδυνα και εν δυνάμει κακοποιά στοιχεία (Πάντζου, 2013).

Ένα πρώτο βήμα για τη βελτίωση της κατάστασης θα ήταν να λειτουργούν καταρχάς όλα τα Μ.Μ.Ε. νόμιμα και να υπόκεινται στους ελέγχους τήρησης της σχετικής νομοθεσίας. Αυτό θα έπρεπε να εφαρμοστεί όχι μόνο στα μέσα εθνικής εμβέλειας αλλά και στα τοπικά. Εκεί, η κατάσταση μοιάζει να είναι ακόμη περισσότερο ανεξέλεγκτη ως προς την αναμετάδοση διχαστικών και μισαλλόδοξων μηνυμάτων. Το ίδιο ισχύει και για τα νέα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπου και λόγω της φύσης τους, ο οποιοσδήποτε έλεγχος της τήρησης του νόμου είναι σχεδόν αδύνατος.

⁴ Τα έντυπα μέσα στην Ελλάδα απολαμβάνουν μεγαλύτερη από τα υπόλοιπα μέσα προστασία, όσον αφορά την ελευθερία έκφρασης και λόγου. Ο έλεγχος στο περιεχόμενό τους είναι εξαιρετικά σπάνιος και αφορά σε περιπτώσεις όπου εγείρεται ιδιαίτερο δημόσιο συμφέρον ή πρέπει να εξεταστεί ενδεχόμενη προσβολή της προσωπικότητας άλλου ή άλλων. Αντίθετα, τα ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας υπόκεινται -θεωρητικά πάντοτε- σε έλεγχο περιεχομένου, τον οποίο εγγυάται η συνταγματικά κατοχυρωμένη Ανεξάρτητη Αρχή του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ). Το νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τη λειτουργία των μέσων αυτών, επιδεικνύει κάποια ευαισθησία επί της αρχής προκειμένου να καθίσταται σεβαστή η διαφορετικότητα (Γαζάκης, Συρρή και Τάκης, 2014).

Πρακτικά, ένα άμεσο μέτρο προς την άμβλυση αρνητικών στερεοτύπων ως προς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες θα ήταν να παύσουν να τους αποδίδονται αρνητικοί χαρακτηρισμοί, όπως ‘λαθραίοι’ και ‘παράνομοι’, εφ’ όσον αυτοί που αιτούνται άσυλο ούτε παράνομα ούτε άτυπα πράττουν. Τέτοιες αναφορές επιδεινώνουν την ευάλωτη κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι πρόσφυγες και οι μετανάστες και οδηγούν έτι περαιτέρω στον στιγματισμό τους και στην αδυναμία κοινωνικής ένταξης και νομικής προστασίας τους. Αντίθετα, σύμφωνα με τα νομικά δεσμευτικά κείμενα που έχει υπογράψει η χώρα μας⁵, έχει την υποχρέωση να μεταχειρίζεται με αξιοπρέπεια και σεβασμό και τους πρόσφυγες αλλά και τους μετανάστες.

Μολονότι στο παρόν κείμενο προτείνω αναφανδόν τον έλεγχο των μισαλλόδοξων μηνυμάτων των Μ.Μ.Ε ως μέσον αποφυγής της διάδοσης προκαταλήψεων προς τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, δεν είναι δεδομένη η συμφωνία μεταξύ όλων των θεωρητικών ότι ο έλεγχος αυτός συγκαταλέγεται μεταξύ των ενδεδειγμένων μέτρων. Ο R.Dworkin, φερειπείν, υποστηρίζει ότι η προσπάθεια περιορισμού ή αποκλεισμού του ρατσιστικού, απαξιωτικού και δυσφημιστικού για ομάδες συνανθρώπων μας λόγου από τη δημόσια σφαίρα και τα Μ.Μ.Ε. συνιστά μιαν ανεπιθύμητη λογοκρισία (Dworkin, 2006; Dworkin, 2009). Το βασικό του επιχείρημα είναι ότι, όχι μόνον η ελευθερία της έκφρασης είναι αδιαπραγμάτευτο οικουμενικό δικαίωμα, που έχει κατακτηθεί από τον πολιτισμό μας, αλλά και ότι όσο δυσάρεστοι και χοντροκομμένοι κι αν είναι οι δημόσιοι χαρακτηρισμοί εναντίον άλλων, η δυνατότητα να εκφέρονται δημοσίως –ακόμη δε και λόγια μίσους- είναι προς όφελος της κοινωνίας σε σύγκριση με την εναλλακτική λύση της αποσιώπησης ή της λογοκρισίας τους. Ο Dworkin δεν τάσσεται, φυσικά, υπέρ της όποιας χρησιμότητας της διατύπωσης ρατσιστικού λόγου αυτού καθαυτόν. Στον πυρήνα του επιχειρήματός του βρίσκεται η ερμηνεία της νομιμοποίησης στη θέσπιση νόμων καθώς και της υποχρέωσης της τήρησής τους. Κατά τον Dworkin, ο σεβασμός στην ισχύ των νόμων απορρέει από το γεγονός ότι στη μακρά διαδικασία του δημόσιου διαλόγου, που αποτελεί πρόδρομο της ψήφισής τους, πρέπει να υπάρχει η δυνατότητα όλων -ακόμη και των ρατσιστών- να διατυπώσουν την άποψή τους και, κατά μίαν έννοια, να ‘συνδιαμορφώσουν’ το ηθικό περιβάλλον που τους παράγει. Μόνον έτσι η θέσπιση και η τήρηση των νόμων νομιμοποιούνται δημοκρατικά στα μάτια όλων των πολιτών. Σε αντίθετη περίπτωση, δηλαδή λογοκρισίας του

⁵ Π.χ. την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τη Σύμβαση της Γενεύης για τους Πρόσφυγες.

δημοσίου λόγου, τον οποίο σε μεγάλο βαθμό εκφράζουν και συνδιαμορφώνουν τα M.M.E., υποσκάπτονται οι αξίες και η αξιοπιστία της λειτουργίας των δημοκρατικών καθεστώτων. Και αυτό, ισχυρίζεται ο Dworkin, θα λειτουργούσε τελικά υπέρ των ανελεύθερων και ρατσιστικών πρακτικών και στάσεων.

Στην ένσταση αυτή του Dworkin για περιορισμό ή έλεγχο του ρατσιστικού λόγου και του δημόσιου λόγου μισαλλοδοξίας, ο αντίλογος είναι ότι τα νομικά όρια που (πρέπει να) τίθενται στα M.M.E. οφείλουν καταρχήν να μην περιορίζουν την ελευθερία της έκφρασης. Είναι αναγκαίο να επικεντρώνονται στην προστασία μας από ρατσιστικά, σεξιστικά, ξενόφοβα και ανάλογα προσβλητικά και υποτιμητικά μηνύματα που έμμεσα ή άμεσα υποδαυλίζουν ή προκαλούν τη βία. Ως γνωστόν, στις πολιτικά φιλελεύθερες και δημοκρατικές κοινωνίες που σέβονται τα ατομικά δικαιώματα, η ανθρώπινη ελευθερία δεν πρέπει να περιορίζεται, εκτός αν παραβιάζει ή θέτει σε άμεσο κίνδυνο την ελευθερία του άλλου (J.S.Mill in Robson, 1977). Ο περιορισμός των ρατσιστικών μηνυμάτων καθώς και αυτών που προάγουν την έμφυλη βία δεν είναι, λοιπόν, κυρίως ζήτημα προάσπισης μιας χρηστής και καλά οργανωμένης κοινωνίας ούτε ζήτημα πολιτικής αισθητικής, όπως μέρος της επιχειρηματολογίας του Waldron διατείνεται (Waldron, 2010).

Όπως είδαμε παραπάνω, υπάρχει μια γενική συμφωνία στην επιστημονική κοινότητα ότι κατά το μάλλον και ήττον -ενδεχομένως μέσω ενός περίπλοκου ερμηνευτικού μηχανισμού- τα ρατσιστικά και μισαλλόδοξα μηνύματα των M.M.E. συνδέονται, τουλάχιστον έμμεσα, με τη διάχυση και την αύξηση της βίας. Συμφωνώ, λοιπόν, προσωπικά, με το υπόλοιπο μέρος της επιχειρηματολογίας του Waldron, που υπογραμμίζει ότι η αξιοπρέπεια και η ασφάλεια των ευάλωτων κυρίως ομάδων απέναντι στα κακόβουλα, μοχθηρά και ρατσιστικά μηνύματα της μαζικής επικοινωνίας πρέπει να προασπίζονται ως δημόσιο αγαθό (ibid.). Θα πρόσθετα, μάλιστα, ότι θα ήταν καλό να διαφυλάσσονται ως μέρος της δικής τους ατομικής ελευθερίας, με τη θετική, βέβαια, έννοια του ορισμού της ελευθερίας (Berlin, 1969). Γιατί, αν στη δημόσια σφαίρα, που σε αρκετά μεγάλο βαθμό διαμορφώνεται από τα μέσα, επιλοχώρησουν ρατσιστικά και ακραία μηνύματα, τότε ενδέχεται να απειληθεί η ασφάλεια και η ακεραιότητα μελών της κοινωνίας. Κατά συνέπεια, τα μέλη αυτά στερούνται μέρος της δικής τους ελευθερίας να πράττουν, να σκέφτονται και να δρουν ανεμπόδιστα. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, δικαιολογεί και από την πλευρά μιας φιλελεύθερης κοινωνίας, η οποία σέβεται το αγαθό της ελευθερίας όλων

των μελών της, την επιβολή νομικών περιορισμών στη μετάδοση μισαλλόδοξου και ρατσιστικού λόγου.

Ας υποθέσουμε ότι υπάρχει συμφωνία στον νομικό περιορισμό των ακραίων μηνυμάτων για τα οποία συζητάμε, και ότι ο νόμος εφαρμόζεται και καθίσταται σεβαστός. Ακόμη και σ' αυτή την περίπτωση, δεν θα επιλυόταν στην ολότητά του το πρόβλημα της κατασκευής και αναπαραγωγής των κοινωνικών προκαταλήψεων από τα Μ.Μ.Ε. Και το πρόβλημα δεν επιλύεται, διότι, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η επιρροή των Μ.Μ.Ε. είναι κυρίως έμμεση και μακροχρόνια, ενώ συχνά ασκείται μέσω υπόρρητων μηνυμάτων. Στη μαζική επικοινωνία δεν έχουμε μόνον ακραίες εκφράσεις και μειωτικούς χαρακτηρισμούς, έχουμε μίαν ποικιλότητα κατασκευής ρόλων και έμμεσων στερεοτύπων για τις μειονότητες, τους αλλοεθνείς και τους αλλόθρησκους, τις γυναίκες και τους ομοφυλόφιλους. Και αυτό δεν αντιμετωπίζεται μόνο με νομικούς περιορισμούς. Ένας τρόπος, ο οποίος θα καθιστούσε δυνατή τη βελτίωση της κατάστασης -όπως υποδεικνύει η διεθνής εμπειρία- είναι η προώθηση προγραμμάτων θετικής (ή τουλάχιστον απαλλαγμένης από στερεότυπα) απεικόνισης των ευάλωτων ομάδων, οι οποίες υπόκεινται συνήθως σε διακρίσεις. Ένα είδος 'θετικής δράσης' (affirmative action) σε χώρες όπως η Ελλάδα, θα συνέβαλε θετικά στην προσπάθεια να εξισορροπηθεί η συνήθης διάχυση αρνητικών εικόνων. Έχει αποδειχθεί ότι τέτοια προγράμματα επηρεάζουν και έχουν τη δυνατότητα να μεταβάλουν τη στάση των υπόλοιπων ομάδων προς τις ευάλωτες, ειδικά, όταν απευθύνονται σε παιδιά (Gorn et al, 1976). Είναι εντυπωσιακό ότι οι θετικές εικόνες που εκπέμπει η μαζική επικοινωνία για μια κοινωνική ομάδα, δεν επηρεάζουν μόνον την εντύπωση που έχουν γι' αυτήν οι υπόλοιποι άνθρωποι αλλά και την ίδια την αυτοεικόνα των μελών της κοινωνικής ομάδας (Lowery and DeFleur, 1995). Σε ό,τι αφορά στις διακρίσεις των Μ.Μ.Ε. έναντι των γυναικών, οι περισσότερες πρωτοβουλίες των ανεπτυγμένων χωρών είναι υπέρ των απαγορεύσεών τους. Υπάρχουν μερικές μόνον πρωτοβουλίες με τη μορφή οδηγιών που ενθαρρύνουν την προβολή θετικών -ή τουλάχιστον ρεαλιστικών- προτύπων για τις γυναίκες, στις οποίες οι επαγγελματίες των μέσων μπορούν να αναφέρονται. Τέτοιου είδους δράσεις προτείνονται ανεπιφύλακτα προς μίμηση (European Parliament Study, 2013).

Επιπροσθέτως, εμφαντική είναι στην Ελλάδα η απουσία της αντιπροσώπευσης ευάλωτων ομάδων από τις τάξεις των 'πυλωρών' των ειδήσεων και του καθορισμού της καθημερινής τους θεματολογίας, δηλαδή μεταξύ των δημοσιογράφων. Και οι γυναίκες είναι σαφώς

υποεκπροσωπούμενες σε θέσεις κύρους και ευθύνης στα ελληνικά Μ.Μ.Ε. (European Institute for Gender Equality, 2013). Είναι βέβαιο, ότι αν εμφανίζονταν περισσότεροι δημοσιογράφοι από ευάλωτες ομάδες, τα πράγματα στην απεικόνιση των ομάδων αυτών θα ήταν πολύ καλύτερα (van Dijk, 1989). Μπορούμε, όμως, να σημειώσουμε ότι, γενικά, η δεύτερη και τρίτη γενιά μεταναστών είναι περισσότερο ορατή για τα ελληνικά Μ.Μ.Ε., με απεικόνιση σαφώς καλύτερη από αυτήν που επιφυλάσσουν στους πρόσφυγες ή στους νέους μετανάστες. Αυτό, πάντως, αφορά συνήθως ειδικές εκπομπές, δημοσιεύσεις στον τύπο και στο διαδίκτυο, κινηματογραφικές ταινίες και λιγότερο δελτία ειδήσεων (Γαζάκης, Συρρή, Τάκης, 2014).

Όπως είδαμε, είναι ιδιαίτερα περίπλοκος ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. στην αναπαραγωγή κοινωνικών προκαταλήψεων καθώς και η σύνδεση του περιεχομένου και των μηνυμάτων τους με τον ρατσισμό και τις διακρίσεις. Μέσω της ανάδειξης της απλοϊκότητας προηγούμενων και υφιστάμενων προσεγγίσεων που αφορούν στη μαζική επικοινωνία και μέσω της σύνθεσης επιχειρημάτων προερχόμενων από διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, προτάθηκε μια διεπιστημονική προσέγγιση, ένα συνθετικό μοντέλο κατανόησης του ρόλου των μέσων στη δημιουργία αρνητικών εικόνων που πλήττουν συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού.

Η περιπλοκότητα του φαινομένου μάς ώθησε στο να επικεντρωθούμε περισσότερο στη συμβολή των μέσων στη διαμόρφωση στάσεων και αντιλήψεων που αυξάνουν την πιθανότητα εκδήλωσης διακρίσεων -και θα μπορούσαν δυνητικά να οδηγήσουν στη ρατσιστική βία- και λιγότερο στην απευθείας πρόκληση των βίαιων συμπεριφορών αυτών καθαυτές. Η ανάγκη για περαιτέρω, περισσότερο εξειδικευμένη και εμβριθή έρευνα για τη λειτουργία και τις επιπτώσεις των ελληνικών Μ.Μ.Ε. είναι επιτακτική.

Στον βαθμό κατά τον οποίο τα Μ.Μ.Ε. αποτελούν καθρέπτη της κοινωνίας, και όσο οι συνθήκες διαβίωσης του μέσου ανθρώπου -που αποτελεί και το εν δυνάμει κοινό τους- δεν βελτιώνονται, τόσο η οργάνωση και το πλαίσιο λειτουργίας των μέσων θα χωλαίνει. Το ζήτημα που τίθεται είναι ότι τα Μ.Μ.Ε. έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ασκούν ισχυρή επιρροή στη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και στη διαμόρφωση της ποιότητας του δημόσιου διαλόγου. Εξ αυτού του λόγου, το ζητούμενο είναι να ασκήσουν τα ίδια την αρμόζουσα επιρροή ώστε να αμβλυνθούν τα στερεότυπα και να βελτιωθεί η εικόνα του κοινού έναντι των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Σε πρώτο στάδιο, αποτελεί αδήριτη ανάγκη το να παύσουν να αντανακλούν, να μεγεθύνουν και να διαχέουν κοινωνικές προκαταλήψεις, οι οποίες

επιδεινώνουν τις συνθήκες ζωής πολλών συνανθρώπων μας. Οι σκέψεις που διατυπώθηκαν στο παρόν κείμενο αποσκοπούν κυρίως στην κατανόηση της λειτουργίας των Μ.Μ.Ε., του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ανήκουν, καθώς και της συμβολής τους στην κοινωνική κατασκευή της προκατάληψης. Η κατανόηση αυτή, σε συνδυασμό και με την υιοθέτηση ίσως κάποιων από τις παραπάνω προτάσεις για την καλύτερη λειτουργία των μέσων, θα μπορούσε να συνεισφέρει ώστε να βελτιωθεί το πλαίσιο δεοντολογίας της ελληνικής μαζικής επικοινωνίας και να αναδειχθεί ο ρόλος που μπορεί δυνητικά να διαδραματίσει στην προώσπιση της κοινωνικής ειρήνης.

Ξένη Βιβλιογραφία

-Adorno, T., W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., and Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.

-Amnesty International, (2016). *Refugees Welcome Survey 2016*.

-Ball-Rokeach, S. J., and DeFleur, M.L. (1976). “A Dependency Model of Mass Media Effects”, in *Communication Research*, vol.3, pp.3-21.

-Bauer, R., A., and Bauer, A., (1960). “America, Mass Society and Mass Media”, in *Journal of Social Issues*. vol.10, issue 3, pp.3-66.

-Berlin, I., (1969), “Two concepts of liberty”, in *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.

-Boorstin, D., (1962). *The Image: A Guide to Pseudo-events in America*. New York: Basic Books.

-Boyle, K., (2005): *Media and Violence: Gendering the Debates*. London: Sage.

-Bushman, B. J. (1998). “Priming Effects of Media Violence on the Accessibility of Aggressive Constructs in Memory”, in *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol.24, pp.: 537-46.

-Coleman, L., (2004). *The Copycat Effect: How the Media and Popular Culture Trigger the Mayhem in Tomorrow's Headlines*. New York: Simon & Schuster.

-Dijk, T., A., van (1989). “Mediating Racism: The Role of the Media in the Reproduction of Racism”, in R.Wodak (ed.) *Language, Power and Ideology: Studies in Political Discourse*, pp.:199-226.

-Dworkin, R., (2006). “A New Map of Censorship”, in *Index on Censorship*, February, vol.35, pp.:130-33).

-Dworkin, R., (2009), “Foreword” to I. Hare & J. Weinstein (eds) *Extreme Speech and Democracy*.

-Eagly, A., (2005). “Achieving Relational Authenticity in Leadership: Does Gender Matter?” in *The Leadership Quarterly*. vol.16, issue 3, pp.: 459–74.

-Eagly, A., H., Mitchell, A., A., Ristikari, T., (2011). “Are leader stereotypes masculine? A Meta-analysis of Three Research Paradigms”, in *Psychological Bulletin*. vol.137, issue 4, pp.:616–42.

-Eagly, A., H., Diekmann, A., B., (2012). “Prejudice in context departs from attitudes toward groups”, in *Behavioral and Brain Sciences*. vol.35, issue 6, Dec., pp.431–2.

-European Institute for Gender Equality, (2013). *Advancing Gender Equality in Decision-Making in Media Organisations*.

-European Parliament Study, (2013). *Women and Girls as Subjects of Media's Attention and Advertisement Campaigns: The Situation in Europe. Best Practices and Legislation.*

-Fiske, J., (1996). *Media Matters: Race and Gender in U.S. Politics.* Minnesota: University of Minnesota Press.

-Funkhouser G., R., and Shaw, E., F., (1990). "How Synthetic Experience Shapes Social Reality", in *Journal of Communication.* vol.40, issue 2, pp.75-87.

-Gamson, W., and Modigliani, A., (1989). "Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power: A Constructivist Approach", in *American Journal of Sociology*, vol.95, pp.1-37.

-Gauntlett, D., (2008). *Media Gender and Identity: An Introduction.* London: Routledge.

-Gerbner, D., Gross, L., Morgan, M., Signirielly, N., (1986). "Living with Television: The Dynamics of Cultivation Process", in Bryant, J. and Zilmann, D., (eds) *Perspectives of Media Effects.* New Jersey: Lawrence Erlbaum.

-Gorn, G., Goldberg, M., and Kanugo, R., (1976). "The Role of Educational Television in Changing the Intergroup Attitudes of Children", in *Child Development*, vol.47, pp.: 277-80.

-Graber, D., A., (1984). *Processing the News. How People Tame the Information Tide.* New York: Longman.

-Hall, S., Hobson, D., Lowe A., and Willis, P., (eds) (1980). *Culture, Media, Language.* London: Hutchinson.

-Hammer E.,D., (2007.) “Scapegoat Theory”, in R.,F., Baumeister and K.,D., Vohs (ed.), *Encyclopedia of Social Psychology*. LA: SAGE Publications.

-Hantzi, A., (1997). “Continuity and change in theoretical approaches to stereotypes”, στο *Ψυχολογία*, τόμος4, σελ.257-265.

-Hogg, M.A., and Vaughan, G.M., (2014). *Social Psychology*. Harlow: Pearson.

-Katz, E., and Lazarsfeld, P., F., (1955). *Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. Glencoe, Illinois: The Free Press.

-Klapper, J., (1960). *The Effects of Mass Communication*. New York: Free Press.

-Konstantinidou, C., (2007). “Social Gender in ‘Epsilon’, Magazine of Eleftherotypia Sunday Newspaper”, in *Conference Proceedings “Gendering Transformations”*.

-Kiprianos, P., Balias, S., and Passas, V., (2003). “Greek Policy towards Immigration and Immigrants”, in *Social Policy & Administration*. vol.37, issue 2, pp.:148-64.

-Lazarsfeld P., F., Berelson, B., and Gaudet, H., (1948). *The People’s Choice*. New York: Columbia University Press.

-Lazaridis, G., and Wickens, E., (1999) “‘Us’ and the ‘Others’: Ethnic Minorities in Greece.”, in *Annals of Tourism Research*. vol. 26, issue 3, pp.:632-55.

-Lazaridis, G., and Poyago- Theotoky, J., (2002). "Undocumented Migrants in Greece: Issues of Regularization", in *International Migration* vol.37, issue 4, pp.:715-40.

-Leyens, J-P., Yzerbyt, V., and Schadron, G. (1994). *Stereotypes and Social Cognition*. London: Sage.

-Lippmann, W., (1988). *Κοινή Γνώμη*. Αθήνα: Κάλβος.

-Lowery, S., A., and DeFleur, M., L., (1995). *Milestones in Mass Communication Research: Media Effects*. White Plains, NY: Longman Publishers.

-McQuail, D., (2010). *Mass Communication Theory: An Introduction*. London: SAGE Publications.

-Noelle-Neumann, E., (1973). "Return to the Concept of Powerful Mass Media", in *Studies of Broadcasting*, vol. 9.

-Pew Research Center (2016). *Europeans Fear Wave of Refugees Will Mean More Terrorism, Fewer Jobs*. July.

-Robinson, J., P., and Levy, M., R., (1986). *The Main Source. Learning from Television News*. Beverly Hills, CA: Sage.

-Robson, J., M., (ed.), (1963-1991), *The Collected Works of J.S.Mill*, 33vols. Toronto and London: University of Toronto Press and Routledge & Kegan Paul: Volume XVIII (1977): *Essays on Politics and Society, Part I (On Liberty*, pp.213-310).

-Rothbart, M., (1981). “Memory Processes and Social Beliefs”, in D. Hamilton (ed.) *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior*, pp.: 145-82. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

-Shah, D. V., McLeod, D., M., Gotlieb, M., R., and Lee, N., (2009). “Framing and Agenda Setting”, in R. Nabi and M.B. Oliver (eds.). *The Sage Handbook of Media Processes and Effects*. pp. 83-99. Thousand Oaks, CA: Sage.

-Tajfel, H., (1974). “Social Identity and Intergroup Behaviour”, in *Social Science Information*. vol.13, issue 2, April, pp.65-93.

-Trenaman, J., S., M., and McQuail, D., (1961). *Television and the Political Image*. London: Methuen.

-Waldron, J., (2010). “Dignity and Defamation: The Visibility of Hate”, in *Harvard Law Review*, vol. 123, issue 7, May, pp. 1596-1657.

-Weaver, D., H., (2007). “Thoughts on Agenda Setting, Framing, and Priming”, in *Journal of Communication*. vol.57, pp.:142-47.

-Zachos, D., (2009). “Citizenship, Ethnicity, and Education in Modern Greece”, in *Journal of Modern Greek Studies*.

Ελληνική Βιβλιογραφία

-Γαζάκης, Α., Συρρή, Δ., και Τάκης, Α., (2014). *Ρατσισμός και Διακρίσεις στην Ελλάδα Σήμερα*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας.

-ΔιαΝΕΟσις, (2016). “Το Προσφυγικό Πρόβλημα και οι Έλληνες”, *Public Issue*, Φεβρ.

-Μαυρογένης, Γ., (2008). *Πολιτική Επικοινωνία και Μ.Μ.Ε. στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Εκδόσεις Σταμούλη.

-“Συμβολή στην Καταπολέμηση των Στερεοτύπων λόγω Φύλου, όπως Παρουσιάζονται στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης” (2014), στο *Περιοδικό του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας: ‘Ο Αγώνας της Γυναίκας’*, τεύχος 91, σελ.37-52, 2014.

-Πάντζου, Χ., (2013). “Η Χαμένη Νηφαλιότητα: Μετανάστευση και Ρατσιστικός Λόγος στα Μ.Μ.Ε.”, δημοσιογραφική ανάλυση για τον ξενοφοβικό λόγο στα ελληνικά μέσα ενημέρωσης την περίοδο: Μάρτιος-Οκτώβριος 2012, φθινόπωρο2013.

[\(https://www.scribd.com/document/192345821/\)](https://www.scribd.com/document/192345821/)